

UOT: 82.09

Bəsirə Əzizəliyeva*

MƏHƏMMƏD İQBALIN YARADICILIĞININ AZƏRBAYCANDA ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: Pakistan, İqbal, filosof, şair

Key words: Pakistan, Iqbal, philosopher, poet

Ключевые слова: Пакистан, Игбал, философ, поэт

Urdu ədəbiyyatının Azərbaycanada öyrənilməsi və tərcüməsi XX əsrdən başlamışdır. XX əsrdə Pakistan şairlərindən Caliş İbrahim, Aşar Masood, Burani Fərq, Qasimi Əhməd Nədim, Kuin Məyk, Nazir Zaxur, Patrac, Faiz Əhməd Faiz, Cəfər Əli Sərdar, Rahnəvərd Zəryab, Xalid Rza və digər ədiblərin əsərlərindən nümunələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Urdu ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində diqqəti daha çox cəlb edən Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı və əsərlərinin tərcüməsi ilə bağlıdır.

Pakistanlı islam alimi, filosofu, şairi və ictimai-siyasi xadimi Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı Azərbaycanada da araşdırılmış və araşdırılmaqda davam edir. Məşhur “Bang-e Dare” əsərində “dostum, mən müsəlmanam, tövhid sahibiyəm. Bu həqiqətə hər zaman inanmışam” [1, s.78], – deyən M.İqbalın müsəlman dünyası və bütün insanlıq üçün önəmli olan düşüncələri Azərbaycan ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrində də yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycan və urdu ədəbiyyatı arasındakı əlaqələr hələ orta əsrlərdə qurulmuşdur. XVII əsrdə görkəmli Azərbaycan şairi Sahib Təbrizi Hindistana səfər etmiş və müəyyən zaman orada yaşamışdır. XX əsrdə, keçmiş sovet məkanında M.İqbalın yaradıcılığının öyrənilməsində tədqiqatçı alim Q.Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. O, Moskvada rus dilində çap etdirdiyi “Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı” kitabında M.İqbalın şəxsiyyətini və farsdilli yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmişdir. Kitabın “İngilis işğalından öncə və işğaldan sonrakı dövrdə Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı” fəslinin bir bölməsi M.İqbala həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı M.İqbalın yaradıcılığının farsdilli hind ədəbiyyatı sərhədlərindən daha uzağa getdiyini qeyd edərək, İqbalın poeziyasının hind ədəbiyyatı tarixindən gələn ənənələrlə də bağlı olduğunu yazmışdır [2, s.221].

Tədqiqatçı Q.Əliyev İqbal yaradıcılığı və dünyagörüşünün bir sıra əhəmiyyətli cəhətlərinə diqqət yetirmiş, insan haqqında fəlsəfi düşüncələr, onun yüksək mahiyyəti, insan və cəmiyyət arasındakı əlaqələr, humanizmin filosof şairin əsərlərinin əsas xüsusiyyəti olduğunu göstərmişdir. Hindlilərin milli dərkində İqbalın mühüm rol oynadığını qeyd edən Q.Əliyev onun adını Pakistan və Hindistanın məşhur simaları ilə birlikdə səsləndirmişdir: “Məhəmməd İqbalın adı Hindistan və Pakistanın Əmir Xosrov Dəhləvi, Feyzi, Urfi, Naziri, Kalim, Qani, Bedil, Talib kimi dahi farsdilli şairləri ilə bir sırada dayanır. Onlar kimi İqbal da Hindistan və Pakistan ədəbiyyatının güclü inkişafına təkan olmuşdur [2, s.232]. 1977-ci ildə A.Sarovlunun nəşr etdirdiyi “İnci xəzinəsi” kitabında fars-tacik ədəbiyyatından tərcümələr ilə yanaşı, M.İqbalın doqquz şeiri də verilmişdir.

Hələ XX əsrin ortalarında M.İqbalın şeirlərindən nümunələr Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başlanmış, şairin “Vətən torpağı” şeiri Tofiq Bayram tərəfindən 1958-ci ildə tərcümə edilmiş-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: besi.azizali@gmail.com

dir [3]. Eləcə də, Ələkbər Ziyatayın tərcüməsində “Kəşmir” şeiri “Azərbaycan” jurnalında çap olunmuşdur [4]. Mütəfəkkir ədibin şeirləri və fəlsəfi əsərlərindən nümunələrin dilimizə tərcüməsi XX əsr boyu və XXI əsrdə də davam etməkdədir.

XXI əsrdə Məhəmməd İqbalın yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi və təbliği bir neçə istiqamətdə davam edir: 1. M.İqbalın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi. 2. M.İqbalın ədəbi yaradıcılığının, şeir və mənzumələrinin araşdırılıb öyrənilməsi. 3. M.İqbalın fəlsəfi və dini görüşlərinin tədqiqi. Qeyd olunan sahələrdə bir sıra kitab, dissertasiya və məqalələr mövcuddur.

Həvvaxanın Qurbanovanın “Məhəmməd İqbal: Həyatı. Dünyagörüşü” (2008) Azərbaycanda M.İqbalın dünyagörüşünə həsr olunmuş ilk kitabdır. Burada mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığı, fəlsəfi, dini və siyasi görüşləri araşdırılmışdır. İ.Şəkilinin “Məhəmməd İqbal və onun dini görüşləri”, Ramiz Əskərin “Pakistanın mənəvi qurucusu Əllamə Məhəmməd İqbal”, Mehriban Qasımovanın “Man, Ego and Society in the Philosophy of Iqbal” (İqbalın fəlsəfəsində Mən, Ego və cəmiyyət), “Məhəmməd İqbal düşüncəsində Şərq dünyasına aid dini və sosial islahatlar”, “Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində dini və sosial-mədəni islahatlar”, “Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində İnsan və “Mənlik” düşüncəsi” və digər tədqiqatlarda M.İqbalın dini, fəlsəfi, siyasi görüşləri öyrənilmişdir.

M.İqbalın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi tənqidinin də obyektinə çevrilmişdir. Aygün Tağıyevanın (Aslanova) “XIX sər Hindistan mühitinin Məhəmməd İqbal yaradıcılığına təsiri”, “Məhəmməd İqbal XIX əsrin şair və filosofu kimi” və digər məqalələri, eləcə də, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda yazılmış Həsən Dildar Gövhərdaninin “Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı” adlı dissertasiya işi M.İqbalın ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığını tədqiq edən əsərlərdəndir.

M.İqbal filosof şairdir. Görkəmli Pakistan alimi Miyan Məhəmməd Şərif 1952-ci ildə Lahorda nəşr edilmiş “İqbal as a thinker” – “İqbal mütəfəkkir kimi” adlı məqaləsində İqbalın ədəbi və fəlsəfi yaradıcılığını çox əhəmiyyətli və maraqlı şəkildə şərh edirdi: “Onun filosof-şair, yaxud şair-filosof olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək asan məsələ deyil. İqbalın poetik əsərləri sırf fəlsəfi əsərlərindən daha çoxdur. Onun fəlsəfi əsərləri yalnız iki kitabdan ibarətdir ki, onlardan biri əsasən tarixi, digəri sxolastik xarakter daşıyır. Bu fakt elə bir qənaət doğura bilər ki, İqbal, ilk növbədə, şair, sonra isə filosofdur. Lakin İqbal haqqında belə düşünmək düzgün olmaz. Onun yaradıcılığında poeziya və fəlsəfə elə çulğalaşmış ki, bunun analoquna ondan əvvəlki heç bir mütəfəkkirdə, hətta Dantedə rast gəlmirik” [5]. Qeyd edək ki, bu məqalə də şərqşünas alim Məsiəğa Məhəmmədi tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Məqalə “Cahan” (1997) jurnalında çap edilmişdir [5]. Lakin M.İqbalın şeirə xüsusi önəm verməsi “Cavidnamə” əsərindən də məlumdur, çünki filosof-şairin fikrincə, həqiqətə yaxınlaşmaq üçün şeir fəlsəfədən daha yaxşı və sağlam bir vəsilədir. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları da M.İqbalı həm şair, həm filosof, həm də ictimai-siyasi xadim kimi yüksək qiymətləndirmişlər.

Professor Ramiz Əskərin “Pakistanın mənəvi qurucusu Əllamə Məhəmməd İqbal” adlı məqaləsində müəllif M.İqbalı yüksək mövqedən dəyərləndirmişdir: “XX əsr islam aləminin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Əllamə Məhəmməd İqbal Pakistan İslam Respublikasının mənəvi qurucusudur. O, xalqın bağrından qopan filosof, alim və siyasi xadim kimi, onun hiss və həyəcanlarını tərənnüm edən şair kimi geniş şöhrət qazanmışdır” [6]. Ramiz Əskər M.İqbalın “Eşq və Ölüm”, “Gözəlliyin mahiyyəti” adlı şeirlərini də Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Şeirdə eşqin ölüm üzərindəki qələbəsi, ölümün yeganə olaraq qorxduğu eşqdən bəhs edilir:

*Və lakin aləmdə var elə qüvvə,
Onun adı eşqdir – ən uca zirvə.
Eşq gəldi, ölümü tarü-mar etdi,
Həyatı, sevgini bərqərar etdi [6].*

Eşqə üstünlük verməsi M.İqbal yaradıcılığı üçün çox xarakterikdir. “Bal-i Cibril” əsərində də M.İqbal eşqi kamillik yolu kimi dəyərləndirmişdir: “Ağlın getdiyini asan getdi İqbal, Eşq tək yol oldu bu ağıllı insana” [7, s.50].

“Gözəlliyyənin mahiyyəti” əsərində isə İqbal gözəlliyyənin əbədi olmamasından bəhs edir:

*Bir gün gəlib tanrıya sual verdi gözəllik:
“Niyə məni etmədin əbədilik, əzəllik?”
Tanrı ona söylədi: “Aləm bir surətxanə,
Gecə-gündüz olmasa – həyat özü əfsanə.
Varlıq özü yoxluqdan, yox da vardan ibarət,
Adəmzadı bənd edər – nə ki olsa əmanət” [6].*

H.Qurbanovanın “Məhəmməd İqbal. Həyatı. Dünyagörüşü” kitabı mütəfəkkirin həyatı, yaradıcılığı, fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərinə həsr olunmuşdur. Burada M.İqbalın yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlər yer almışdır. M.İqbal XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mövzulada şeirlər yazmışdır. Bu şeirlər arasında ingilis ədəbiyyatının təsiri ilə yazılmış, yaxud hind şairlərinə ithaf etdiyi şeirləri yer alsada, o əsl müsəlman şairi olmuşdur. H.Qurbanova yazır: “Əgər “Bang-e Dare”dəki sıraya inansa, filosofun 1908-ci ildən sonra yazdığı ilk şeiri “Bilad-i İslamiyyə”dir. İstər bu şeiri, istərsə də daha sonralar qələmə aldığı “Hitab be cüvanan-i İslam”, “Müslim” və ya “Tərane-yi Müslim” şeirləri ilə İqbal əsl müsəlman şairi olduğunu sübut edir” [8, s.11]. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, 1911-ci ildən M.İqbalın islam düşüncəsində yeni fikirlər formalaşır və o, məşhur “Əsrar-i Hudi” əsərində özünün vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi ilə bütün neoplatonik mistik cərəyanlara qarşı çıxır.

Şərq və Qərb mədəniyyətini və fəlsəfəsini dərindən bilən M.İqbalın əsərlərində Şərq və Qərb qarşılıqlı, müqayisəli şəkildə münasibət göstərmək, onlar arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək məsələlərinə də sıx şəkildə təsadüf olunmaqdadır. Bu cəhət Azərbaycan tədqiqatçılarının da diqqətini çəkmişdir. 1923-cü ildə fars dilində yazdığı “Peyam-i Məşriq” əsərindən bəhs edərkən H.Qurbanova yazır: “Şairin bütün əsərlərindən fərqli olaraq bu divan Qərbin diqqətini daha çox çəkmişdir. Çünki burada əsrlərdir Avropada nəşr edilən Şərq etüdlərinə, müxtəlif Şərq dillərindən edilmiş şeir tərcümələrinə, Şərq ədəbiyyatının təsiri altında yazılan şeir kitablarına, xüsusilə də Hötenin 1818-ci ildə nəşr edilən “Şərq-Qərb divanı”na ilk dəfə olaraq cavab yazmışdır [8, s.13].

Şərq-Qərb problemi XX əsrin əvvəllərində Şərqdə diqqət mərkəzində idi. Şərq yazıçıları və filosofları Qərbi təqlid etmək deyil, Şərq dəyərlərinə önəm verərək müasir dünyanın inkişaf təmayüllərindən bəhrələnməyə çağırırdılar. M.İqbal Qərb ilə Şərqi müqayisə edərək yazırdı:

*Qərb elminin parlaqlığı ağılı başımdan almadı mənim
Mədinə və Nəcəfin torpağı sürməsidir gözümün [9, s.216].*

“Cavidnamə” əsərində M.İqbal Qərbdə elmin inkişafını onun taleyində əhəmiyyətli məsələ kimi qiymətləndirmişdir:

*Avropalıların gücü elm və fənddəndir,
Məhz bu atəşdən onların işığı parıldayır [8, s.64].*

M.İqbalın Qərb filosoflarının fikirlərini öyrənməsinə baxmayaraq, onun fəlsəfəsinin əsasında islam dini dayanır. H.Qurbanova yazır: “İqbalın fəlsəfəsi Quran ayələri, Sünnə və şəriətə əsaslandırılmış üçün onun yaradılış və varlıq haqqındakı fikirlərinin təməlinə də Quran, Sünnə və şəriət dayanır. Fəlsəfi anlayışını açıqlamaq üçün Qərb filosoflarına müraciət etməsinə baxmayaraq, son nəticədə o yenidən islam fəlsəfəsini əsas kimi qəbul edir” [8, s.19].

M.İqbalın Mövlanə Cəlaləddin Rumini mənəvi və ruhani mürşid hesab etməsi də Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində yer almışdır. Mövlanə və M.İqbal fikirlərindəki uyğunluqlar haqqında onlarla nümunə göstərmək mümkündür. “Cavidnamə” əsərində M.İqbal yazır: “Sizə əsl möminin əlamətini söyləyəcəyəm. Ölüm gələndə - onun dodağında bir təbəssüm görünür” [10, s.22]. Rumi isə söyləyir: “Ölüm günü tabutum məzara doğru yollanarkən sanma ki, dünyadan ayrıldığıma üzgünəm. Mənim cənazəmi gömdüyün zaman “əl-fıraq” deyərək ağlama. Mən o zaman əsl sevgilimlə qovuşacağam” [11, s.195]. H.Qurbanova qeyd edir ki, Mövlanə Rumini özünə mənəvi və ruhani mürşid seçən İqbal fars dilində yazdığı bütün əsərlərini ona xitab ilə başlayır [8, s.37].

M.Qasimovanın “Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində İnsan və “Mənlik” düşüncəsi” məqaləsində mütəfəkkirin “Cavidnamə”, “Yolçu”, “Əsrar və Rumuz” əsərləri əsasında mənlik fəlsəfəsi şərh edilmişdir. Tədqiqatçıya görə, pakistanlı filosof insan psixologiyası, mənlik şüuru, eləcə də islam təfəkküründə mənliyin mövqeyi ilə əlaqəli fikirlərini “İslamda dini təfəkkürün yenidən quruluşu” (The reconstruction of religious thought in Islam) adlı əsərində daha geniş təhlil etmişdir. Bir çox islahatçı müsəlman mütəfəkkirlər kimi İqbal da problemin yeganə həllini Quranla aramızda mövcud olan dərin məsafənin aradan qaldırılmasında görürdü. Bu mənada demək olar ki, onun əsas prinsipi “Qurana dönüş” idi [12, s.41-42]. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, M.İqbal fəlsəfəsinin Quran və klassik islam mənbələrinə əsaslanması ilə yanaşı, onun müasir fəlsəfə və elmin göstəricilərinə istinadən inkişaf etdirdiyi “Mənlik fəlsəfəsi” bu gün islam təfəkküründə böyük mərhələ kimi qəbul edilir. Yaşadığı dövrdə müsəlmanların sosial-siyasi problemlərini tədqiq edib, onlara yaxından bələd olduğuna görə İqbal öz fəlsəfəsində daha çox şəxsiyyət probleminə toxunmağa çalışmışdır [12, s.42]. O, dövrünün müsəlman cəmiyyətində baş vermiş böhranları məhz “mənlik” düşüncəsinin zəifləməsində görmüşdür [12, s.47]. Müəllifə görə, insanın Mənliyini dərk etmək, Mənliyini ortaya çıxarmaq arzusu və həqiqi Mənliyə sahib olaraq Haqqın hüzurunda yox olmaq, yəni eşq və təfəkkürü birləşdirmək kimi üç mərhələ İqbalın Mənlik fəlsəfəsinin əsasında dayanır.

Həsən Dildar Gövhərdaninin “Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı” (2014) adlı dissertasiyası M.İqbalın fars dilində yazdığı əsərlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı “Pakistanın böyük mütəfəkkir şairi, ana dili urdu olan Məhəmməd İqbalın farsdilli əsərləri ilə farsdilli ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutduğunu” [13, s.41] qeyd etmişdir. Tədqiqatda M.İqbalın “Şəxsi sirlər”, “Qeyri-şəxsi sirlər”, “Əcəm kitabı”, “Şərqi müraciəti”, “Cavidnamə”, “Ey Şərqi xalqları, bəs nə etməli?”, “Hicaz sovuqatı” kimi əsərləri, filosof ədibin yaradıcılığının klassik İran ədəbiyyatı ilə bağlılığı, əsərlərinin ideya və üslub xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

M.İqbalın İslam şairi olması Həsən Dildar Gövhərdaninin tədqiqatında da ön plandadır. “Şəxsi sirlər” əsərini təhlil edərkən araşdırmaçı yazır: “İqbalın fikrincə, Məhəmməd (s) müsəlmanların vəhdətinin zirvəsidir; istər sünni olsun, istər şiə, bütün məzhəblər onun ətrafında birləşməlidir. Çünki o bu dünyada bizim abrimızı qoruyur, axirətdə isə dadımıza yetişəcəkdir” [13, s.45]. “Qeyri-şəxsi sirlər” şeirində isə M.İqbalın Quranı ilahi kitab, islamın konstitusiyası və səadətə, xoşbəxtliyə yetişmək üçün yol hesab etdiyini yazmışdır [13, s.48]. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatda M.İqbalın farsdilli əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcümələr də müəllifə aiddir.

M.İqbalın əsərlərində farsdilli türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin təsiri bir çox tədqiqatlarda olduğu kimi bu araşdırmada da öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı “Qeyri-şəxsi sirlər” əsərindən bəhs edərkən, burada fars şairi Fəridəddin Əttar ilə yanaşı, Mövlanənin “Məsnəvi”sinin təsirinin də olduğunu qeyd etmişdir [13, s.47]. M.İqbalın 1927-ci ildə yazdığı “Əcəm kitabı” şeir kitabında da tədqiqatçı Mövlanə, Hafiz və Sədinin əsərlərini xatırladan mənə və ifadə tərzinin olduğunu yazmışdır [13, s.48-49].

M.İqbalın “satirik istedadı, kamil və ilahi fikrinin zirvəsi” [13, s.57] sayılan “Cavidnamə” əsərində də Mövlanənin təsirini tədqiqatçı qeyd etmişdir: “Bu ilahi mənzumədə Mövlanənin ruhu İqbalın köməkçisi kimi ortaya çıxır, yaradıcının sirlərini onun üzünə açır və şairin ruhuna hakim olur” [13, s.75]. “Ey Şərqi xalqları, bəs nə etməli” məsnəvisində M.İqbal Mövlanədən ilham aldığını belə diqqətə çatdırır:

*Qoca Rumi ziyalıların mürsididir,
Onun yolu eşq və sərxoşluq yoludur.
Məqamı aydın və günəşdən ucadır...
Sinəsində Quranın işığı var onun...
O söylədi, canlar sirlərə məhrəm oldu,
Şərq ölkəsi qiymətli yuxudan oyandı [13, s.59].*

“Əcəm kitabı” əsərində M.İqbalın farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlılığı diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Həsən Dildar Gövhərdani yazır: “İqbalın qəzəllərinin (“Əcəm kitabı”ndakı qəzəllər nəzərdə tutulur) sonunda “Yeni Gülşəni-raz” əsəri yer almışdır. Bu mənzumə Fəxrəddin Əsəd Qorqaninin “Veys və Ramin” məsnəvisi və Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının üslub və vəznində yazılmışdır. Burada şair öz təfəkkürünün əsasını təşkil edən insan, Şərq insanı, mənlik, ixtiyar, eşq, ağıl, azadlıq, bəndəlik və s. kimi mövzuların mahiyyətini açır. Bu əsər, əslində, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə yazılmış bir cavabdır” [13, s.50-51]. M.İqbal da əsərdə Şeyx Mahmud Şəbüstəri üslubunda ortaya qoyduğu 9 sual ətrafında fikirlərini şərh etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.İqbalın “Hicaz ərməğani” şeiri Ə.Xaqaninin “Töhfətül-iraqeyn” əsərinin təsiri ilə yazılmışdır. Azərbaycan tədqiqatçıları da bu fikri yazırlar [13, s.61]. Göründüyü kimi, M.İqbal Ə.Xaqani, N.Gəncəvi və M.Şəbüstəri kimi fars dilində yazmış Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrinin yaradıcılığına dərinədən bələd olmuş və onların təsirini hiss etmişdir.

M.İqbalın Şərq-Qərb məsələsinə münasibəti də Həsən Dildar Gövhərdaninin diqqət mərkəzindədir. Müəllifə görə, M.İqbal “Şərqin müraciəti” mənzuməsində Şərq və Qərbi müqayisə etmiş və Şərqin mənəvi üstünlüyünü təsdiq etmişdir [13, s.52]. “Çarə budur: eşqə daha çox önəm verək, ona səcdə qılaq, ondan murad istəyək”, – deyən İqbalın eşqi üstün sayması tədqiqatçının da vurğuladığı önəmli məsələlərdəndir. Eyni zamanda, tədqiqatçı M.İqbalın farsdilli əsərlərinin ideya və mövzularının öz köklərini Şərq və Qərb mədəniyyətindən, onların sintezindən aldığını da qeyd etmişdir [13, s.63].

M.İqbalın yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi və təbliği təsadüfi deyildir. M.İqbal həm Şərq, həm də Qərb dünyasında universal şəxsiyyət kimi qəbul edilir. İqbal haqqında geniş tədqiqatlar aparılır və onun adı ilə bağlı məşhur tədqiqat mərkəzləri yaradılır. Ümumislam dünyagürüşü və müsəlman ədəbiyyatı kontekstində M.İqbalın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də bağlıdır. Bu gün də M.İqbalın yaradıcılığının, fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərinin öyrənilməsi və təbliği islam dünyasında, ədəbiyyat və fəlsəfəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. İqbal Muhammed. Kervanın Çağrısı (Bang-i Dera), Doğu'dan Esintiler içinde. (çev. A.Asrar). İstanbul, Düşünce Yayınları, 1988.
2. Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии. М., Издательство «Наука», 1968.
3. İqbal Məhəmməd. Vətən torpağı (tərc. Tofiq Bayram). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 27 sentyabr 1958.
4. İqbal Məhəmməd. Kəşmir (tərc. Ələkbər Ziyatay). “Azərbaycan” jurnalı, sayı 8, 1959.
5. Şərif Miyan Məhəmməd. Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsində Allah anlayışı (tərc. M.Məhəmmədi). “Cahan” jurnalı, sayı 3. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
6. <http://www.ekspress.az/az/medeniyyet/11669-pakistanin-menevi-qurudzusu-nbsp-ellame-mehemmed-iqbal>
7. İqbal Muhammed. Cebrailin Kanadı (Bal-i Cibril). (çev. Yusuf Salih Karaca). İstanbul, Furkan Yayınları, 1983.
8. Qurbanova Həvvaxanım. Məhəmməd İqbal. Həyatı. Dünyagörüşü. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2008.
9. Kılıç Cevdet. Büyük mütefəkkir Dr. Muhammed İqbal hayatı, şahsiyeti ve fikirleri. Ankara, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, 1994.

10. İqbal Muhammed. Cavidnâme. (çev. Annemarie Schimmel). İstanbul, Kırkambar Yayınları, 1999.
11. Genc Vedat. Mevlana ilə ilgili yazılardan seçmələr. İstanbul, Yön Yayınçılık, 1994.
12. Qasımova Mehriban. Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində İnsan və “Mənlik” düşüncəsi. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, sayı 15, aprel, 2011.
13. Gövhərdani Həsən Dildar. Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı. (Dissertasiya) Bakı, 2014.

RESEARCH OF MUHAMMAD IGBAL'S WORKS IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Muhammad Iqbal, Pakistanian poet, an Islamic scholar, philosopher and public figure and his literary works have always been welcomed in Azerbaijan and still his literal heritage is being studied by Azerbaijanian researchers. Studies on Muhammad Iqbal's works involve 3 main aspects:

- 1) Translation of M.Iqbal's works into Azerbaijani
- 2) Further studies of M.Iqbal's literary works and particularly his poems.
- 3) Studies on M.Iqbal's philosophical and religious views.

All the mentioned aspects entail a number of paper, book and other kind of publications. The first study about M.Iqbal was conducted by Navvaxhanim Gurbanova, published in 2008, “Muhammad Iqbal: his life and ideology”. Moreover, “Influence of the XIX Century Indian Environment on Muhammad Iqbal's Works” (2013) and “Muhammad Iqbal as a Philosopher and Poet of the XIX Century” by Aygun Taghiyeva can be a vivid example for the range of studies done in Azerbaijan. Another researcher Hasan Dildar Govherdai, a researcher of Azerbaijan National Academy of Sciences, Institution of Orientalism named after Z.Bunyadov, studied “Muhammad Iqbal's Works in the Persian Language”.

ИССЛЕДОВАНИЕ И ПЕРЕВОД ТВОРЧЕСТВА МУХАММЕДА ИГБАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Творчество ученого-правоведа ислама, философа, поэта и общественно-политического деятеля Пакистана Мухаммеда Игбала изучалось и продолжает исследоваться в Азербайджане. В XXI веке изучение и пропаганда творчества Мухаммеда Игбала ведется по нескольким направлениям:

- 1) Перевод произведений М.Игбала на азербайджанский язык.
- 2) Изучение и исследование литературного творчества, стихотворений и поэм М.Игбала.
- 3) Исследование философских и религиозных взглядов М.Игбала.

Существует ряд книг, диссертаций и статей в указанных сферах. Книга Хаввы ханум Гурбановой «Мухаммед Игбал. Жизнь. Мировоззрение» (2008 г.) является первым изданием в Азербайджане, посвященным мировоззрению М.Игбала. Здесь исследованы жизнь и творчество, философские, религиозные и политические взгляды мыслителя. В произведениях Айгюн Тагиевой, Хасана Дильдар Гевхярдани и других исследователей также изучено творчество М.Игбала.